

Қалихан Ж.
**Шетелдегі қазақ баспасөзінің
тарихы мен дамуы**

Мақалада әлемнің әр бұрышында кезінде тарихи таластың, соғыстың салдарынан, қазақи құндылықтарды сақтау үшін жан жаққа қашқан, қараңғы түнек басқан қасіретті қазақ өмірінен бүгінгі қой үстіне бозторғай ұялаған бейбітшілік өмірге дейінгі аралықтағы, қаны қазақ, көкірегі ояу көзі ашық зиялы қауымның шет елде жүріп ана тіліміздің жойылып кетпеуінің алдын алғандығы сөз болады. Қандастарымыздың өзара ақпарат алмасып, ұлттық құндылықтарымызды жоғалтпай сонау тарихи заманнан бүгінге дейінгі жаңалықтарды, қолжазбаларды, жеке шығармалар мен өлеңдерді сақтай отырып, өскелең ұрпақтары ұлттық құндылықтармен тәрбиелеп, сусындатып келген, өмір айнасы ғана емес дәуір жаршысы, заман шежіресі, әрі ана тілді қалыптастырудың ең озық құралы болған шетелдегі қазақ тілді баспасөз туралы сөз етеді.

Түйін сөздер: қазақ диаспорасы, шетел қазақтары, шетелдегі қазақ журналистикасы, шетелдегі алғашқы журналдар мен газеттер.

Kalikhan Zh.
**The history and development
Kazakh press in foreign countries**

The article mainly states the Kazakh presses in foreign countries, which have come into being under the great initiatives of elites from Kazakh communities – who had been dispersed by the ruthless wars and fights wars and fights to different corners of the world – to prevent our mother tongue from extinguishing, having been nourishing the young generations with our national essences through publishing the recordation, handwritings, individual works, poems from ancient times to the present, being not only the mirror of life and the bearer of time, but also the pioneering tool to popularize the mother tongue.

Key words: Kazakh diaspora, foreign Kazakhs, Kazakh journalism on foreign countries, the first magazines and newspapers in foreign countries newspapers.

Калихан Ж.
**История и развитие
казахстанском пресс
в зарубежных странах**

В статье говорится о прессе Казахстана в зарубежных странах, которая развивалась в сложных условиях дальнего зарубежья. Зарубежная пресса Казахстана – зеркало жизни, летопись современности, новаторский инструмент популяризация родного языка.

Ключевые слова: казахская диаспора, зарубежные казахи, первые журналы и газеты Казахстана в зарубежных.

ШЕТЕЛДЕГІ ҚАЗАҚ БАСПАСӨЗІНІҢ ТАРИХЫ МЕН ДАМУЫ

Қазір қазақ әлемнің 40 шақты елінде шашырап жүр. Қазақ қайда жүрсе де қазақ дейді. Сол сияқты әлемнің әр бұрышындағы қаны қазақ қандастарымыз тарихи отанымен қатынасын осы ақпарат құралдары арқылы жалғастыруда. Осы еңбегімде сол шашырағаннан бастап қазірге дейінгі қазақ екенін ұмыттырмай ұрпақтарын тәрбиелеп келген баспасөзге тоқтала кетуді жөн көрдік.

Тегінде қазақ тарихы, ғылымы, әдебиеті, өнері шетелдегі қазақтарсыз – жарты, жарымжан. Шетелдегі қазақ журналистикасы – біртұтас қазақ журналистикасының бір тарауы.

Ең алдымен ақпарат құралдарының саны жағынан елімізден кейінгі орында тұратын Қытай еліндегі қандастарымыздың жасаған еңбектерінен бастасақ, бүгінгі күнде Шығыс Түркістан жерінде қазақ тілді 30-ға жуық журналдар мен тоғыздан аса газет оқырманға жол тартуда. Ақпарат құралдарына Шыңжаң қазақтарының қолы 30-жылдары жетті. Билік басына келген – Шың-Щысай әуелде халықты оятуға оң пиғыл танытты. Осы орайда ақылды азаматтар елде мектеп санын көбейтуге, баспасөз құрып алуға құлшынды. Бұл Қазақстан латын жазуына көшіп, арап әліпбиімен басылған оқулықтар, баспа әріптері мен станоктар босап қалған түс еді. Алтайдың генерал-губенаторы Ш. Жеңісқанұлы Зайсанға адам жіберіп, оқулықтар мен қорғасын әріптерін, баспа станогын алдырды. Бұл шаруаға Қазақстаннан қашып барған зиялы азаматтар араласты. Сөйтіп, 1935 жылы 18 қарашада «Алтай – Шыңжаң» газетінің алғашқы саны өмірге келді. Редакторы М. Жәкеұлы, тілшілері – осы жақтан барған Ғ. Құсайынов, М. Мұхаммеджанов, шығарушы А. Татанәев болды. Алғашқы санға З. Шәкәрімұлы құттықтау өлең жазды. 1936 жылы «Жаңа Алтай» журналы шығарылды. 1935 жылы Үрімжіде «Шыңжаң» газетінің қазақша нұсқасы жарық көрді. Шығарушы Ғ. Қалбанов. Ол – жоғары білімді заңгер. 1936 жылы газетке З. Шәкәрімұлы шақырылып, 1938 жылы ұсталғанға дейін сонда қызмет істеді [1].

Тарихшы Ж. Мызақанның жазуына қарағанда, 1924 жылы Шәуешекте «Біздің дауыс» атты газет шығыпты. Бірақ бұл – ол жаққа қорғасын әріп, баспа машинасы бармаған кез. Біреулер оны Уфадан шығарып тұрған деседі. Ол да шындықтан алшақ. Өйткені, Қазан төңкерісінен кейін ондай жүріс-тұрыс тыйы-

лып қалған. «Біздің дауыс» деген Ж. Бабалықтың да есінде бар. Бірақ, 1935 жылы әкелінген баспа машинасы Бабалықтың сарайында қойылып еді, біз терезеден қарап тамашалайтын едік, дейді. Онда «Біздің дауыс» қолжазба, әйтпесе литографиялық басылым болған да, «Тарбағатай хабары» деген газет 1935 жылы шыққан, Осы газетте Н. Шалғынбайұлының, бүркеншік атпен Р. Марекоттың жазбалары жарияланды дейтін деректер бар.

Құлжада 1935 жылы «Іле айдыны» деген газет шығып, оны қаржыландыруға Жабықбай, Сасаң билер көмектесіпті (Редакторы Х. Бурнашев).

Жоңғар қазақтарының оқуға, өнерге, мәдениетке талпынып, еркіндікке бой үйреткен газет – журналға бір кенелген кезі 1945-1950 жылдары. Бұл – Шығыс Түркістан уақытша өкіметі өмір сүрген бір шуақты шағы еді.

Алтайда 1945 жылы «Ерікті Алтай» газеті, «Таң шолпаны» журналы, кейін «Ынтымақ туы», «Дұрыс жол» газеттері шықты. Ә. Найманбайұлының «Салиха-Сәмен» жинағы басылды.

Тарбағатайда «Халық ауазы» газеті, 1948 жылы «әдеби-көркем өнер таңы» өлеңдер жинағы шығарылды. Құлжада 1944 жылы «Төңкерістік Шығыс Түркістан», 1945 жылы «Азат Шығыс Түркістан», 1946 жылы «төңкеріс таңы», 1948 жылы «Одақ» ұйымының «Алға» газеті шығарылды. Бұл жүзге жуық ақындардың өлеңін топтастырған тұңғыш жинақ, оның қазақшасын Құрманбай Толыбаев басқарды.

Гоминдан мен Шығыс түркістаншылар 1946 жылы керісіп барып, біріккен өкімет құрайық деген келісім жасасты. Бірақ ол жүзеге аспады. Өлке екіге бөлініп қалды. Осы орайда Үрімжіде қытайшыл, түрікшіл, исламшыл басылымдар қаптап кетті. Сол әуенмен, Қазына министрі Жанымхан қажы мен генерал З. Әшеұлы «Алтай» журналын, Н. Мыңжани «Самал» журналын шығарды. Бірақ олардың өмірі ұзаққа бармады [1].

1950 жылы Шыңжаңға коммунистер келді. Халық оларды бейбіт қабылдады. Бүкіл жүйе өзгерді. Көптеген газеттер жабылды. Журналдар өлкеге көшті. Аймақтарды бір-бір газет қана қалды. Бұл кездің бір жаңалығы 1953 жылы «Шұғыла» әдеби журналының ашылуы болды.

Қытайдағы қазақтілді баспасөздің ұлттық құндылықтарға ат басын бұрып, тарих пен этнографияға назар салып отырған журнал бар. Ол – XX ғасырдың екінші жартысында «Шалғын» деген атпен, 1982 жылдан бастап «Мұра» деген атпен шығып келе жатқан журнал. Қазірге дейін 141 санын оқырманға ұсынып 31 жыл бойы бабадан қалған заттық және рухани мұралардың

жоқтаушысы болып, оқырман қауымның ықыласын аударып келе жатқан беделді басылым. Ел арасындағы асылдың қиығы, алтынның сынығы саналған санаулы заттық мұралар туралы жұртқа жариялап, онымен бірге жұрт ауызында сақталған шешен шежірешілердің, хандар мен билердің, батыр мен бағыландардың өмірінен аңызға бергісіз өнегелі сөздері мен жырларды, ерлік қырларын көркем әдебиеттің тезінен сұлу етіп өткізіп, ел санасында мәңгі сақталу жолында жұмыс істейді. Сонымен қатар нәзік жандыларға арналған «Шыңжаң әйелдері» журналы мен көркемөнер бағытында шығатын «Шыңжаң суретті журналы» оқырман көзайымына айналған. Жоғарыда айтқанымыздай газет ақпарат беру және т.б. тақырыптарды сөз ететіні белгілі. Қазақ тіліндегі ең үлкен газеттер қатарында «Шыңжаң газеті» саналады. 1950 жылдан бері шығып келе жатқан газет аптаның жеті күнінде күн құрғатпай таратылады. Газеттің апталық таралымы 123900 данадан асады. Өңірлік және апталық газет қатарына «Күйтің газеті», «Іле кеші», «Тарбағатай», «Іле өрендері» қатарлы газеттер әр аймақтарда таратылып тұрады. Ал, әлемде болып жатқан оқиғалар мен жаңалықтарды оқырман аудиториясы «Пайдалану хабарлары» атты газеттен алып отырады. «Пайдалану хабарлары» тек қана ақпарат беруді негіз етеді, аптаның бес күнінде ұдайы таралымда болады.

«Шұғыла», «Құмыл алқабы», «Іле айдыны», «Алтай аясы», «Тарбағатай», «Боғда», «Іле жастары», «Шалқар» сынды журналдар жоғарыда атап өткеніміздей әдебиет тақырыбына арналады. Демек өңірдегі қазақ қаламгерлерінің қаламынан туған әр жанрдағы туындыларды аталған журналдар арқылы оқырман қолына жетеді. Шығармашылық пен әдеби сын, сыр-сұхбат, көзқарас, пікірталастар бұл журналдардың негізін қалайды [1].

Бұлардың ішінде «Шұғыла» журналы мен «Құмыл алқабы» бүкіл Қытай көлемінде «Жылдың үздік журналы» атағына да ие болған. Бір жарым миллион қазақ қана емес бір жарым миллиард қытайға да танымал болып жатқанын естігенде мақтанбай көріңіз! Проза, поэзия, әдебиет тарихы мен әдебиет сыны және тарихи тақырыптар журналдар беттеріндегі тиесілі айдарларын да мейлінше кең өріс табады.

Арғы беттегі қазақтардың қоғамдық-саяси өмірінің өресі жоғарлауына байланысты жақындағы он жылдан бері салалық журналистика барлыққа келді. Мәселен, қазақ ұлты өмір сүріп отырған мемлекеттің заң-заңын түсіндіріп, өз құқықтарын саналы қорғауға септігін молынан

тигізетін «Заң аясында» журналы бар. 2000 жылдан бері шығып келе жатқан маусымдық журнал заңдық кеңестер мен қоғамдағы нақты шындықтардан мысал келтіре отырып заңның ең үлкен қару екенін ел санасына сіңіре алуымен орны бөлек болмақ (әрине, бұл қытай тұрғысынан). Бұған қоса, балаларға арналған бірнеше басылым жарық көреді. «Жастүлек», «Балауса» «Білім бұлағы» атты маусымдық журналдар мен «Іле өрендері» атты апталық газет жас үрпек оқырмандарға арналған. Қазақ ұрпақтарын сынағы мол ортада ата-дәстүр мен ұлттық құндылықтан айырылмай, жан-жақты білімді болып өсуге және сөйте тұра сол қоғамға ықпал ететін болашақтың талапты жастары болуға баулитын аталған баспасөздің оқырманы мен авторлары сондағы өз іні-қарындастарымыз.

Салалық журналистикаға «Шынжаң қоғамдық ғылымдары» журналы мен аптасына бір рет шығатын «Ғылым-техника» газетін айтуға әбден болады. Аты айтып тұрғандай көтерген тақырыбы қай ортада да болмасын ұлтты ұлттан биік ететін Ғылым екенін қандастардың жанына жеткізу екені анық. Оқырман қауым дүниеде болып жатқан ғылым саласындағы жаңалықтардан телевизия-радиодан кейін, міне, осы екі басылым арқылы хабардар болады. Ең бір ерекшелігі бұл газет пен журнал аудан, ауылға дейін тегін таратылады. Басылымдардың таралымы да жергілікті қытай баспасөзінен кейінгі ретте тұрады. «Оқырман өресі» атты танымдық журнал қоғамның шарайнасындай өмірдегі сан-алуан тақырыптардан санаға сәуле түсіретін құпия жолдарды іздеп, оқырманның өресіне өскелең әсерін беріп отырады. Салалық баспасөз әдебиет, заң, ғылым-техника мен жасөспірімдер бағытында ғана емес, шетел әдебиеті мен көркемөнер, этнографиялық жақтарды да қамтиды. Бұл ретте «Көкжиек» журналын атамай кетуге болмайды. Себебі, аты затына сай әлем әдебиетіндегі шоқтықты шығармалар мен азулы авторлар жайлы сол жердегі зиялы қауымды хабардар ететін бірден бір журнал осы – «Көкжиек». Журналда Совет одағынан тартып бүгінгі Еуропа, Латын, Солтүстік Американың, Орта Шығыс пен Шығыс әдебиетінің соңғы жаңалықтары мен үздік туындыларын үзбей жариялап тұрады. Әлемдік авторлардың шығар биігі болған Нобель сыйлығының төңірегіндегі азды-көпті даудың ұшығын шығаратын да «Көкжиек» журналы. Бір сөзбен айтқанда «Көкжиек» арқылы ондағы қазақтардың көкжиектен көрінген әлемге деген құштарлығы мен соның арғы жағында жатқан ұлы мақсатын біле аласыз.

Біздің талдап өткендеріміз Шығыс Түркістандағы қандастарымыздың мерзімді басылымдары жайлы сөз. Тілге тиек болған басылымдардың кемшілігі – әдеби басылымдары мен салалық кей басылымдардан басқасының бүгінгі Қытай саясатының жаршысы болғандығы. Миллиард арасындағы миллион қандастың еңбегінің қасында ол тіпті кінә ма екен, тәйірі?! Сосын да атажұрттағы ағайын осы саусақпен санап аларлық басылымдардың қазақ тілінде шығып тұрғанына қуанып, сүйінуі керек деп ойлаймыз.

Моңғол мемлекеті осы елдегі қазақ халқының ақпараттық қажеттілігін қанағаттандыру мақсатында Орталық комитеттің хатшылар кеңесінің 1931 жылғы 28- қарашадағы №59 қаулысымен қазақ тілінде басылым шығаруды Оқу ағарту министрлігіне міндеттеген. Осыдан бастап мерекелік ұрандар әредік «Үнэн» газетінде қазақша басыла бастады. Ал, 10 жылдан кейін 1941 жылғы шілдеде орталық баспаның инженері Г. Насанбуян (1916-1998) шағын «Тигель» баспа станогын орнатты. Сол жылдың 13-қарашасында аймақ әкімшілігі мен айпарткомның біріккен мәжілісінен баспа бөлімшесін құрып, «өркендеу» газетін шығаруға шешім қабылданды. Редакторына үгіт бөлімінің меңгерушісі М. Қабасты, Бас редакторына ә. Сәдуаұлын тағайындаған. Латын әліпбиімен «өркендеу» газеті алғаш 200 данамен басылып шығып, келер жылы кириллицаға көшті. Алғашқы тілшісі – Моңғолия мемлекетіне еңбек сіңірген қайраткер, ақын А. Бабиұлы.

Газет 1957 жылы «Жаңа өмір» болып атын өзгертті. 1980 жылдардың аяғында аптасына 3 рет маңғолша қосымшасымен басылып, газетке жазылушылар саны 10 000-ға жеткен. 2002 жылдан «Жаңа дәуір» атанып, қазірге дейін аймақтық жетекші баспасөз құралы болып келеді. Газеттің 5400-ден астам саны жарық көріп, бет саны 30-ға дейін ұлғайған кездері болды.

«Жаңа өмір» газетінің баспаханасында көп басылымды осы газетпен бірге «Шұғыла», «Үгітші» журналдары, көптеген кітаптар басылып тұрған.

Моңғолияда қазақ тілінде тұрақты шығып тұратын журналдар қатарына қазақ әйелдерінің «Арулар» журналын айта кеткен жөн болар.

МН2 телеарнасынан жарты сағат Қазақ тілінде хабар көре алуға болады болады.

2013 жылдан бастап ұстаздар мен оқушыларға, ата-аналарға арналған танымдық еркін басылым – «Білім» газеті жарық көре бастады. Басылым 1000 данамен айына 2 рет Баян-өлгий аймағының барлық мектептері мен балабақшаларына таралады.

Ал Түркиядағы қазақ баспасөзі 1927 жылғы «Жаңа Түркістан» атты журналдан басталды десеkte болады. Шығарушылар Заки Уәли-Таған, М. Ходжа және М. Шоқай болды. М. Шоқайға баспасөз арқылы сыншылық іспен айналысуға итермелеген негізгі жағдайлардың бірі – ол Кеңестер Одағында, соның ішінде өзінің отаны Түркістанда еркін ой-өрісінің күн өткен сайын тарыла түсуі болатын. Ол жаңа большевиктер өкіметінің рухани өмірде де шексіз билікке ұмтылып, ешқандай да оппозицияға жол бермейтінін қатесіз, жақсы айыра білді. Сондықтан да оның түсінігі бойынша Түркістандағы Кеңестік билікті сынау өзінің тікелей ұйымдастыруымен 1927 жылдан бастап Ыстамбұлда шыға бастаған, белгілі қайраткер және ғалым З. Валидидің редакторлығымен, «Жаңа Түркістан» журналы атқаруға тиіс еді. Кейіннен бұл басылымды 1929-1939 жылдар аралығында үзіліссіз шығып тұрған «Жас Түркістан» журналы ауыстырды. Оған өзі бас редакторлық жасады. Журналдың алдына қойған міндетін түсіндіруге арналған «Біздің жол» атты кіріспе сөзінде М. Шоқай «егер біз халқымыздың ұлттық тәуелсіздік жолындағы талаптарының мән-мағынасын сол күйінде күшін әлсіретпей «Яш Түркістан» беттерінде бере алсақ, онда бәріміз үшін қасиетті және аса ауыр жауапкершілік артқан міндеттердің бір бөлігін өтеген болар едік. Бұл жаңа бастаған ісімізге елімізде тікелей көрсетілетін көмек жоқ дерлік. Алайда біз отанымыздың ұлттық теңдікке ұмтылған жігерінен, жерлестеріміздің рухани тілектестігінен нәр аламыз. Сондықтан да біз барлық ауыртпалықтарға қарамастан осы басылымды шығаруға бел байладық» деген [4].

Сонымен қатар «Үлкен Түрік елі» Ш. Доғары, Х. Оралтай басшылығымен 1980 жылдан бастап әуелі Измирде, кейін Мюнхенде шығып тұрған этнографиялық журнал. «Алаш» әуелі Ыстамбұлдағы Қазақ қауымдастығының хабаршысы болып, кейін Мюнхенде шығарылып, кейіннен тоқтап қалған ақпарат парағы. «Осман Таштан» – көшпенділер көсемдері туралы ә. Қара жазған кітап.

«Жас Түркістан» 1928-1938 жылдары Париж, Берлин қалаларында М. Шоқайдың басшылығымен шыққан журнал. 194 саны Х. Оралтайда сақтаулы. Қазақстанға келген данасын А. Нүсіпхан кириллицаға көшіріп, кітап етіп шығарды.

М. Шоқайдың бұл журналды Еуропаға алып кеткенін З. Уәлидиден келіспеушілігіне саятындар бар. Түрік дүниесі туралы пікір-таластары болғаны рас. Ал шын себебі: бірінші, демеуші-

нің Еуропадан табылуы, екінші, Шығыс, Батыс, Түркістан үшін латыншадан көрі араб жазуымен шығару тиімді болды. Әрі бұл тұста Ата Түрік Түркияда араб жазуын заңмен тыйып тастаған. Үшіншіден, Еуропа Түркістан ақпаратын алуға қолайлы болды.

«Жаңа Түркістан» Түркістан регионының газеті 1942-1945 жылдары Берлин қаласында шықты.

«Милли Түркістан» Түркістан ұлттың комитетінің газеті, 1942-1945 жылдары Берлинде шығарылды. Бас редакторы У. Каюмхан.

«Милли әдебиет» 1942-1945 жылдары Берлинде шығарылған. Редакторы М. Айтбаев (Бүреншік аты – Қобызшы Қорқыт). Хатшысы Х. Абдуллин (Сайран). Түрік тұқымдас ақын – жазушылардың бәрі қатысқан және олардың көбінде бүркеншік аттары болған [3].

1944 жылы осы альманахтың бір санында Мәжиттың 30-ға толғаны аталған. Түркістан істерін басқарған генерал В. Хейгендорфтан бастап ақын-жазушылардың бәрі сөз арнаған. Ақынды жұбататын, рух беретін, үмітке, шыдамға шақыратын өлең жолдары мен құттықтауларда болған. Мәжиттің өзі 30 жылының қапаста өткеніне, ештеңе тындыра алмағанына өкініп, ақыры «Алтын Алтай төскейінде жырласам» бар өкінішім өтеледі деп алдарқатады. Ақынның екі кітабы шығыпты. Х. Оралтай арқылы біздің қолымызға жеткені «Абылай хан» кітабы (1 дастан, 53 өлең). Ал кейін табылған 21 өлеңі «Шалқар» газетінің 1992-1994 жылдардағы сандарында жарияланған. Сол кездегі қай ақынның еңбегін оқысанда Тұранды, Түркістанды, Алтайды, туған жерін, елін, туыстарын сағынған ансаған сағыныш сезімдері білініп тұратын еді [2].

Қорыта айтқанда баспасөз – өмір айнасы ғана емес дәуір жаршысы, заман шежіресі, әрі ана тілі мен ұлттық дәстүрді қалыптастырудың да тетігі. Шет елдегі қазақ баспасөзі – Қазақстан журналистикасының ажырамас бір бұтағы, құрамдас бір бөлігі болып табылады. Сондықтан қазақ диаспорасы баспасөзінің ұлттық журналистикамыздағы орнын, атқарған тарихи рөлін, қазіргі қызметін келешектегі бағыт – бағдарын талдап, тану бүгінгі таңда аса маңызды. Бөтен ел, бөгде жұртта жүрген аз ұлттар яғни диаспора үшін өз тілі мен мәдениетін сақтап қалудың ең тиімді жолы-төлі баспасөзінің болуы деп білеміз. Олардың кешегісі мен бүгіні, яғни тарихы да баспасөз арқылы көрініс табатыны ешкімге күдік тудырмаса керек.

Әдебиеттер

- 1 Шетелдегі қазақ дияспорасы және ана тілді сақтау мәселелері. Алматы-2000ж
- 2 Оралтай Х. «Елім айлап өткен өмір». 2005 ж.
- 3 <http://e-history.kz/media/>
- 4 <http://www.akademikbakis.org/eskisite/30/05.pdf>

References

- 1 Sheteldegі Kazakh diosporasi zhane ana tilde sakhtau maseleleri. Almaty -2000zh
- 2 Oraltai H. «Elim ailap otken omir» 2005 zh
- 3 <http://e-history.kz/media/>
- 4 <http://www.akademikbakis.org/eskisite/30/05.pdf>